

החלום במחשבה המיסטית – חירות הפירוק והצירוף / רחל אליאור

'האדם הוא בעל חיים האחוז
ברשתות משמעות שטווה הוא
לעצמו, רשתות אלו עצמן הן
הוויית התרבות!'

מקס וובר

מציאות במבחן הבדיון

החלום במחשבה המיסטית – חירות הפירוק והצירוף¹

רחל אליאור²

הספרות המיסטית היהודית שראשיתה בשלהי העת העתיקה, המשכה בימי הביניים ובתקופת הרנסנס ואחריתה בעת החדשה, מבוססת במידה לא מבוטלת על חלומות, חזיונות, מראות, גילויים וצפיות בחלום ובהקיץ. חלומות וחזיונות מפורטים, הנתפשים כגילויים מעולמות עליונים, מובאים בשלהי העת העתיקה בספר 'חנוך'-א (החבשי), ב'חנוך'-ב (הסלאבי), ב'צוואת לוי', ב'ספר היובלים' ב'מגילה החיצונית לבראשית' ובחיבורים שונים בספרות הכוהנית שנמצאה בין מגילות מדבר יהודה ובמקבילותיה בספרות החיצונית, שם הם מכונים "מחזה קדש בשמים", "חזון" "חלום", "מראות הלילה" ו"פתיחת השמים".

¹ עיבוד של מאמר שפורסם ב: "מגוון דעות והשקפות על החלום בתרבות ישראל", (עורך ד' כרם), ה, האגף לחינוך התיישבותי (תשנ"ה): 63-79

² פרופ' רחל אליאור היא ראש החוג למחשבת ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים. בין תחומי המחקר שפרופסור אליאור עוסקת בהם: ההיסטוריה של המחשבה היהודית – ראשית המיסטיקה היהודית, מגילות ים המלח, ספרות ההיכלות; קבלה – ראשית התקופה המודרנית, משיחיות, שבתאות, חסידות, פראנקיזם; נוכחותן והעדרן של נשים בתרבות ובמסורת הדתית של היהדות, ההיסטוריה של החירות; מקורות מסורתיים של יהדות חילונית – זהות, לימוד, ביקורת ויצירתיות.

במאות הראשונות לספירה, בתקופת המשנה והתלמוד, מביאה ספרות ההיכלות והמרכבה, חלומות צפיות וחזיונות, הנקראים "כניסה אל הפרדס" או "צפיה במרכבה".¹ בימי הביניים רואה ספרות הזוהר בחלום גילוי הניתן לנשמה בעולם המלאכים ומייחסת לו חשיבות כאסמכתא משמים.

במפנה המאות הט"ו והט"ז נכתב 'ספר המשיב', המבוסס על גילויים שמימים וחזיונות מעולמות עליונים,² ובאותה תקופה נכתבה ספרות עשירה המבוססת על חלומות, הן בעולם היהודי והן בעולם הנוצרי, המייחסת להם משמעות של גילוי אלוהי והשראה על טבעית. אחרי גירוש ספרד, התרחב במידה ניכרת העיסוק בחלומות בחזיונות ובמגידיים שמימים ונשתרשה המסורת הקבלית-החזיונית אשר קבעה שקבלה אמיתית מיוסדת על גילוי חזיון שמימי או על עליית נשמה. השקפה זו הביאה לראיית החלום כמקור סמכות רוחני, שאינו תלוי במורים או בספרים.

בני התקופה ייחסו חשיבות רבה למשמעות הנסותרת הגלומה בגילויים חזיוניים ובנבואות, והשקפה זו השפיעה על הדרך שבה התייחסו אנשים לחלומותיהם שלהם ושל זולתם.

ספרי קבלה שנפוצו בכתבי יד ובדפוס, כגון 'גליא רזא', 'חיית קנה', 'מגיד מישרים', 'עבודת הקדש', 'שער רוח הקדש' ו'ספר החזיונות', שנכתבו כולם במאה הט"ז, הפיצו ברבים את סמכות החלום ותוקף החזיון וקבעו את משמעותם כגילוי שמימי וכאות מן העולם העליון. למעמד מיוחד זכה חיבורו של שלמה מולכו 'חיית קנה', שחלומותיו המיסטיים על הגלות והגאולה, שנפוצו באיגרות שונות, ועלייתו על המוקד של מחברו בשנת רצ"ב (1532), השפיעו השפעה מכרעת על מקובלים בני דורו במחצית הראשונה של המאה הט"ז. השפעה נודעה גם לספרו של המחבר האנונימי בעל 'גליא רזא', שנאבק על מעמדה של הקבלה באותה תקופה. הוא מעיד בראשית דבריו שנכתבו בשנת שי"ב (1552): 'וכל דא שכתבתי נתעורר לבי לכתבו ולפרסמו בהיות שנתעורר אלי מן שמיא בהיותי על משכבי בחזיוני לילה נים לא נים', ובדומה לו כותב גם בן זמנו האלמוני מחבר 'עבודת הקודש' בהקדמתו: 'קוטבי חיבורי זה אשר הוא מיוסד עליהם שנים והם רוח הקדש וראיית פני מלאך הברית'. כל אלה ראו בחלומותיהם גילויים נסתרים מן העולם העליון, שהיו קשורים להפצת המסורת הקבלית מחד גיסא ולביאור קץ הגלות וקרבת הגאולה מאידך גיסא.³ בתקופה זו נכתבו גם חיבורים אוטוביוגרפיים המבוססים על חלומות, כגון 'מגיד מישרים' ליוסף קארו, שמחברו מנהל שיג ושיח עם 'המלאך המגיד' הדובר אליו

בלשון הזוהר, 'ספר החזיונות' לחיים ויטאל, החושף מטמורפוזות מעניינות של התנסויותיו של מחברו בעולם מלא שדים ורוחות, ויומנו המיסטי של אלעזר אזכרי, 'מילי דשמיא', המלמד על זהותו הסגפנית של מחברו.⁴ התסיסה השבתאית במאה הי"ז, שהייתה מלווה בגילויים מיסטיים, השפיעה אף היא על כתיבת חלומות וחזיונות, הן כאלה שאישו את החזון השבתאי והן כאלה שבאו להפריכו. ביניהם ידועים סיפורי חלומותיהם של יעקב ששפורטש ושל השבתאי מרדכי אשכנזי.⁵ מראשית המאה הי"ח מצויות בידינו איגרותיו של רמח"ל שראה בחלומותיו גילויי 'מלאך מגיד', וראה עצמו כמי שסודות הקבלה מתפענחים בחזיונותיו.⁶ ממצצית המאה הי"ח מצויה בידינו 'אגרת הקודש' של ישראל בעל שם טוב, המדבר בחלומותיו בשנת תק"ז עם המשיח.⁷ עוד ידועים מתקופה זו חלומותיו של נתן אדלר מפרנקפורט וחלומותיו של יעקב פראנק שנדפסו בספר 'דברי האדון' ובכרוניקה הפרנקיסטית. מן המאה הי"ט ידועים חלומותיו של בעל 'מגילת סתרים', יצחק יהודה ספרין מקמרנה, ו'רסיסי לילה' לצדוק הכהן מלובלין.⁸ במאה העשרים נודעים חלומותיהם של אברהם יצחק הכהן קוק, תלמידו דוד הכהן המכונה 'הנזיר' וחלומותיו של שמואל יוסף עגנון.

כידוע, יוחד לחלום במציאות המודרנית מקום מרכזי בהבנת ההתנהגות האנושית, מאחר שהחלום, לדעת מפרשיו במאה העשרים, משקף את חייו הפנימיים של החולם: אישיותו, חוויותיו ומשאלותיו של האדם באים לידי ביטוי בחלומותיו, ופרישתם מציגה לפני הקורא את המציאות הנפשית הסמויה על ריבוי פניה. לעומת זאת בעולם העתיק נתפש החלום בדרך כלל כגילוי של עובדות אובייקטיביות בעלות משמעות דתית עמוקה לחולם פסיכי, וכאמצעי של תקשורת בין האדם ובין עולמות עליונים.⁹ החלום נתפס לא רק כביטוי לפעולת נפשו של האדם מחוץ לגופו, אלא גם כפעולת כוחות אלוהיים על נפשו, ולפיכך ייחסו לו חשיבות ראשונה במעלה כדרך של קבלת ידע מגבוה. הדעה הרווחת הייתה שבחלום מגלים האלים את רצונם לבני האדם ופותחים פתח ליצירת שיג ושיח עם מציאויות שלמעלה מן הטבע.¹⁰

גם במסורת היהודית הניחו שאחרי שפסקה הנבואה, נגלה האל לבני אדם בחלום: 'אמר הקב"ה אף על פי שהסתרתני פני מהם בחלום אדבר בו'.¹¹ בעל הזוהר ראה בחלומות חזיונות הקרובים לנבואה, ואמר 'שעתה משפסקה הנבואה ופסקה בת קול, לא משתמשים

בני אדם אלא בחלום'. הוא הוסיף וקבע שחלומות הצדיקים הם גילויים הניתנים לנשמותיהם בעולם המלאכים מפיו של גבריאל, אשר בידיו מופקדים חלומות, סתרי תורה וידיעת העתיד.¹² בעל 'גליא רזא', שהושפע מהשקפת הזוהר, כתב: 'כי גבריאל הוא ממונה על החלומות ושמו רזא-גלי והוא גבריאל בגימטריה [...] ולכן קראתי חיבורי דא רזא גלי כי בכוח חלומות בחזיוני לילה ולפעמים בהקיץ כל הבניינים שעשיתי'.¹³

הספרות המבוססת על חזונות או על חלומות נותנת ביטוי לסוג של סובייקטיביזם המייחס חשיבות עליונה לחלום, לזיכרון, לאופי הפרטי-אישי של התחושה או למציאות הפנימית. ספרות זו מבטאת הערכה עמוקה למשמעות החוויה הפנימית ולהעדפתה על פני המשותף והגלוי לכלל, היינו על פני המציאות הנגלית. משמעותה של ההתנכרות לתוקפה המוחלט של הממשות הרווחת והעדפתה של המציאות הסמויה הנגלית בחלום, טמונה בראייה יחסית של גבולות מקובלים בזמנו ובמקומו של החולם, ובהתייחסות מסויגת לתכתיבי המסורת העולים מהם, לאורן של אמיתות מוחלטות הנגלות בחלום. העבר המקודש, ההווה השרירותי והעתיד הנכסף נבחנים מחדש. המציאות הארצית מתפרשת לאורה של המציאות השמימית הנגלית לחולם, כלומר, הממשות הזמנית נשזרת במארג על-זמני המבאר מזוויות חדשות את שרירותו של ההווה ושזור אותו בעתיד נכסף.

החלומות שהגיעו לידנו הם עדות כתובה, ישירה או עקיפה, של חוויה מופנמת, או עיבוד ספרותי של מצבי תודעה יוצאי דופן. החלום תלוי באופן הדוק במבע מילולי, ועל כן גם אם לעתים תוכנם של החלומות מתמיה, דמיונם מופלג, ולשונם מרומזת, הרי שבהיותם יצירה כתובה, הם בראש ובראשונה עדות טקסטואלית, הניתנת להתפרש ולהתפענח ככל טקסט כתוב.¹⁴

החלומות שהגיעו לידנו הם עדות כתובה על המעברים הפתוחים בין השמים והארץ, שהתקיימו בתודעתם של בני תקופות שונות, ועל המטמורפוזה של ההתנסות הארצית והשמימית שהתחוללה בתודעתם. עוד הם מלמדים על הידע הנסתר שבעלי החלומות ביקשו, על העולמות החזיוניים שנגלו להם בעיני רוחם ועל מבעם המילולי. הספרות החזיונית מצביעה על השימוש בחלומות כאמצעי ליצירת קשר בין האדם לבין מה שלמעלה מן הטבע ועל ההתייחסות אל החלום כאל מקור סמכות בלתי ניתן לערעור או כאסמכתא שמימית לרעיונות חדשים ולהשקפות שנויות במחלוקת.

ההשקפה שמקור החלום נתפס כמצוי מחוץ לאדם, וקדושתו יוחסה למגע עם עולמות עליונים, גרמה לכך שחולמים וחוזים ייחסו משמעות לחלומותיהם והעלו אותם על הכתב, ואף גרמה לכך שחיבורים המבוססים על חלומות זכו לתשומת לב רבה והתקדשו במסורת. אולם אם נתבונן מקרוב בחלומות שהגיעו לידינו, נגלה שעיקרם אינו טמון במקורם שמחוץ לאדם, אלא דווקא בתשתיתו התרבותית של החולם ובמסורת המקודשת ששאב ממנה, מזה, ובאופקים החדשים שנפתחים לחולם, המפרק את הממשות ומצרפה מחדש, וחורג מעבר לשרירותו של הניסיון האנושי, מזה.

בדברים הבאים אני מבקשת לדון בכפל פניה של הספרות המבוססת על חלומות, לאמור, בדפוסים שעליהם היא מושתתת ובגבולות שאותם היא פורצת, או בזיקתה למציאות המסורתית, מחד גיסא ולמציאות החזיונית, מאידך גיסא. נפתח את דיונונו במשמעותה של פריצת הגבולות המתרחשת בחלום, ונמשיך בדיון במשמעותה המורכבת של הזיקה בין רצף טקסטואלי לממשות חזיונית.

בחברה מסורתית, הרואה את קיומה כמושתת על ידיעות ועל ערכים שהונחלו לה מן העבר, ובה כל מוסדות החברה והתרבות שואבים את סמכותם ממסורת כתובה מקודשת, ונוטלים מן התורה ומן ההלכה את התוקף והלגיטימיות לקיומם ולתפקודם,¹⁵ היה החלום גשר דו-צדדי. מצד אחד היה החלום אמצעי לפריצתה של מסורת זו ולפירוק אושיותיה, ומן הצד השני היה אחד האמצעים לגילוי משמעותה הנסתרת ולהחייאתה המחודשת של המסורת ולאישושה. לשון אחר, החברה המסורתית הייתה מבוססת על מסורת כתובה שינקה סמכותה מן העבר, על דפוסים קבועים המעוגנים ברציפות מקודשת ועל תחימת גבולות חד-משמעיים בחיי הפרט והכלל. בחברה כזו לפרוץ את גבולות המסורת ולחרוג מן ההבחנות המוסכמות בדבר המציאות ופשרה ולהתעלות מעל שרירותן של הנסיבות, הייתה באמצעות החלום, החורג מגבולות הזמן והמקום ומצייר מציאות ללא מיצרים. החלום, המעלה הוויות לא נודעות מן המציאות הפנימית ומרחיב את גבולות הממשות, הוא אמצעי ראשון במעלה לפריצת המחיצות של עבר, הווה, עתיד, מרחב ומקום, ולערפול ההבחנות שבין קדושה וחולין, חיים ומוות, זמן ונצח, איסור והיתר, חוק ואנרכיה, שכן הוא מפרק את היסודות המרכיבים את המציאות ואת התודעה ומצרפם מחדש להוויות חדשות. בחלום עשויה להתחולל מהפכה של סדרי הממשות, ואף עשויה להתרחש פריצה של כל נורמה, הבחנה ואיסור, ועשויה להתרחש ערבוביה של זהויות, של

זמנים, של הוויות ושל מעשים. החולם יכול להתחבר ללא חציצה לעבר ולעתיד, להעניק לכוחות מטפיסיים ישות ארצית, להאציל לדמויות ספרותיות הוויה ונוכחות ולברוא בדמיונו עולמות חדשים בזמן ובנצח. לאמור, החולם, הפורץ את גבולות המציאות וסדריה, ונתפש כגילוי שמימי וכאסמכתא מעולמות עליונים, עשוי להשפיע הן על דימוי המציאות של החולם הרואה את המציאות בזמנו ובמקומות באור חדש, והן על דפוסי היצירה המיסטית הנכתבת בעקבותיו, הפורצת גבולות בהשראתו, ומשמשת רקע לפענוח ההוויה כולה בזמנים ובמקומות אחרים.

הטקסט הבדיוני המיסטי והמיתי מחייב את קוראיו להתבונן בטקסט המציאות בעיניים אחרות, שכן הניסיון האנושי מוצג בפרספקטיבה של חוקיות נשגבת. המציאות נראית מורכבת יותר מכפי שסברו תחילה, ונתפשת כעמוקת רבדים בחלל ובמרחב, בזמן ובהיסטוריה. שוב אין לתאר או לנסח אותה בניסוח פשוט חד וחלק, שכן היא מתוארת לנוכח העולם הסמוי מן העין ונשזרת לתוך סדר זמנים נסתר, שראשיתו ואחריתו גלויים לחולם.

החלום משמש מבעה של המציאות החזיונית, ומטבע הדברים, המציאות הדומיננטית בו היא המציאות הפנימית, שבה האדם חושף מתוך התנסותו שכבות משמעות חדשות שהניסוח הרציונאלי אינו חל עליהן. אולם מציאות זו אינה נרקמת כל פעם מחדש בדמיונו של החולם, אלא זו מציאות ההולכת ונבראת מתוך המערכת הלשונית, מציאות היונקת מהפנמה של רצף טקסטואלי ומהחייאתו המתחדשת בנסיבות היסטוריות משתנות. החלומות הידועים במסורת המיסטית יונקים מהפנמה של מסורת טקסטואלית מקודשת בתודעתו של החולם, מהזדהות עם לשון סמלים שהחולם ראה בה את דברו שלו, או מהחייאה חזיונית מיתופואטית של טקסט קודם בחלומו של בעל הטקסט החדש. דהיינו, החלומות יונקים מהפנמה של מסורת חזיונית קדומה, שנתפשה בעיני החולם כגילוי שלו, או נובעים מהזדהות עם ישויות מיתיות ועם דמויות ספרותיות קדומות, שיוצרים מאוחרים ראו בהם את בני דמותם הרוחנית הקדומה או את גלגוליהם המיסטיים הקודמים.

עיון בספרות המבוססת על חלומות מגלה שהמעבר מן המציאות הנגלית למציאות הנסתרת הוא פעמים רבות מעבר מתשתית טקסטואלית רווחת למציאות טקסטואלית חדשה

בכוחם של החזיון והחלום, או בכוחה של תמורה חזיונית המתרחשת ברוחו של החולם המתירה לפרק את הנתונים הקיימים ולצרפם מחדש.

חווה או חולם שחלמו התקדש במסורת המיסטית, הוא זה החווה מעבר ממציאות מילולית אחת, העולה מלשון ששימשה אלפי שנים מבע לחוויות דתיות עמוקות, למציאות מילולית אחרת של לשון שמילותיה הן שמות המכסים מעמקי משמעות לא נודעים. מעבר זה מתרחש באמצעות חזון או חלום, המפרק את טקסט המציאות ואורג אותו בתוך מציאות נסתרת, החורגת מגבולות הזמן והמקום. לאמור, הטקסט הוא הגשר בין ההווה לעבר, ואילו החלום הוא הגשר הנמתח בין המשמעות הגלויה למשמעות הסמויה ברוחו של החולם. החווה הוא מי שרואה בחלום מקור השראה, מי שיכול לרדת לעומק משמעותו של הכתוב ולפרש אותו במטפורות מיסטיות או קבליות ובסמלים תיאוסופיים או פסיכולוגיים, הממחישים דמויות נחזות של הישויות הבלתי נראות ונותנים ביטוי מילולי מורכב למציאות נסתרת או נעלה מתפישה.

היחס בין המציאות לבין החלום הוא כיחס שבין טקסט מסודר לבין טקסט מפורק, שכן העדות הספרותית מלמדת שלכל טקסט, חזיוני, חלומי, 'מגידי', חידתי ומקורי ככל שיהיה, יש תשתית טקסטואלית קודמת, המעוגנת בעולם המסורתי, או תבנית ריאליית שעברה תמורה ושינוי צורה ברוחו של החווה, המשורר, ההוגה או החולם ונוצקה לכלל טקסט חדש. לחלומות ולחזיונות המופיעים בספרות המיסטית לדורותיה יש תשתית טקסטואלית רציפה ומסגרת הזדהות והידמות, המאפשרת את פענוח משמעותם, ואף יש להם נקודת מוצא היסטורית ותכלית מטא-היסטורית משותפת, המתירה את הבנת הקשרם מבעד לביטוי הפרטי. פענוח התשתית הטקסטואלית, במקרה שאינה גלויה לעין או שאינה נרמזת במפורש, יכול להיערך באמצעות העיקרון הפרוידיאני של פענוח חלומות, לאמור, התעלמות מהמכלול הסיפורי הגלוי של החלום, פירוק החזון למרכיביו ופענוח הפרטים כשלעצמם, המספרים את סיפור התשתית באמצעות אסוציאציות. 'בבואנו להבין חלום, עלינו לפרקו תחילה ליסודות בודדים. אחר כך נתחקה אחרי האסוציאציות המשתלחות מהם, תהיינה טפלות למראה ככל שתהיינה, ולבסוף נחבר שנית את כולן; רצונך לעמוד על מלוא הקשריו הסיבתיים של פרט מסוים בחלום או ביצירה נפשית כלשהי, עליך דווקא לנתקו תחילה מהקשריו הגלויים והמידיים. מתברר כי כל סדרת אסוציאציות שיצאו בנפרד מהיסודות השונים, קשורות בזיקות ברורות גם בינן לבין עצמן'.¹⁶ דרך זו מראה בעליל

שהטקסטים של החלומות בספרות המיסטית, מופלגים בדמיונם ככל שיהיו, אינם אלא טרנספורמציות של זכרי מציאות טקסטואלית בעלת משמעות, או הארות של זיכרונות ויזואליים ורשמי טקסטים שנתבארו מחדש בכוחו של חזון, או בכוחו של הפער בין המציאות הסובבת לבין המציאות המיוחלת.

כל טקסט חזיוני, החל מחזון יחזקאל וחזון דניאל, עבור בספרות חנוך וצוואת לוי, בספרות קומראן ובמסורת ההיכלות, ועד לחלומותיהם של שלמה מולכו, של יוסף קארו, של חיים ויטאל, של רמח"ל ושל הבעש"ט – יש לו טקסט תשתית, שממנו הוא עולה ושאותו הוא ממשיך, או יש בתשתיתו זיכרון היסטורי מכריע שעליו הוא מיוסד או שאותו הוא רוצה לנצור. אין קושי לפענח מקורות אלה, שכן לשון החלום מגלה את סתרי מרכיביו, ובעלי החלומות עצמם מפזרים רמזים ואזכורי פסוקים המקלים על פתרונם. בחלומות הידועים מן הספרות המיסטית נמצא תמיד סיפור גלוי וסיפור נסתר, טקסט סיפורי וסב-טקסט חזיוני, ממשות היסטורית לכאורה וממשות מטא-היסטורית מיתית או מיסטית, או חלום ופשרו.

חזון המרכבה של יחזקאל (פרקים א, י), חזון שעלה בעקבות חורבן בית ראשון ברוחו של הכוהן הגולה שהיה עד לראשית החורבן, היה מטמורפוזה חזיונית של המקדש שחרב המתואר בספר מלכים (א ז, כג-לז; ח, ו ט) ובדברי הימים (ב ג, ז-יד; ד, ג-ה; יד-טו). חזון זה שנקרא בפי מספרו 'מראות אלוהים' היה התשתית למראותיהם או לצפיותיהם של בעלי ההיכלות ויורדי המרכבה, שהנציחו בחזונם את ההיכל הארצי שחרב, בשלהי ימי בית שני.¹⁷ חזון המרכבה, שמובא בספר חנוך-א יד, ח-כה מבוסס על חזיונותיהם השמימיים של יחזקאל ודניאל, ואף חזון המרכבה של כוהני קומראן המפורט בשירות עולת השבת, מיוסד על טרנספורמציה של חזון יחזקאל, וכולם כאחד מבוססים על מטמורפוזות חזיוניות של זכר המקדש הארצי, מקום מרכבת הכרובים (דברי הימים א כח, יח), שהפך למרכבה השמימית הכוללת את כרובי גן עדן. אופני הנחושת שתמכו את המכונות בהיכל (מלכים א ז, כז) והכרובים המכונפים שעמדו בקדש בקדשים (שם ו, כד-כז), הפכו בחזונו של הכהן הגולה יחזקאל לאופני נחושת קלל, שעליהם עומדים כרובים מכונפים במרכבה השמימית, או לחיות קודש מכונפות נוגהות אור הניצבות על גלגלים. כל אלה הפכו בחזונם של כוהני בית צדוק במגילות קומראן לכרובים ולחיות קודש המשוררים ומשרתים בקודש במרכבה השמימית, בדמות הכוהנים והלוויים במקדש הארצי.¹⁸ בעלי מסורת ההיכלות והמרכבה, אחרי חורבן בית שני, ירדו בחזונם למרכבה ועלו בחלומותיהם להיכלות השמיים, שם ראו

אף הם את הכרובים משוררים, את האופנים מנגנים ואת חיות הקודש אומרות קדושה במקדש השמימי.¹⁹

חלומותיו של שלמה מולכו, שנולד כאנוס בראשית המאה הט"ז ושב ליהדותו בראשית שנות העשרים לחייו, והיה חוזה שהזדהה עם חוויית הגירוש והגלות וטיפח חזון גאולה וקבע את דברי אחרית הימים, היו מבוססים במידה מכרעת על חזיונותיו של הנביא דניאל שבישר את הקץ וקבע סדר זמנים לכל ההיסטוריה במאה השנייה לפני הספירה.²⁰ חלומותיו של בעל 'גליא רזא', שביקש לפענח את מועדי הגלות והגאולה בזיקה לדברי המלאך גבריאל הממונה על החלומות, היו מבוססים על רמזיו האסכטולוגיים של ספר הזוהר ועל תורתו הדואליסטית בדבר השכינה, סטרא דקדושה, וסמאל, הסטרא אחרא, ועל דבריו על המלאך גבריאל מגלה הרזים ובעל החלומות.²¹ חלומותיו של יוסף קארו על גאולת השכינה ועל המאבק בסמאל, המסופרים ביומנו המיסי, מגיד מישרים, היו מבוססים על גילוי מלאך מגיד והיו מבוססים אף הם על המחשה חזיונית של הדואליזם של הזוהר ועל תיאורי צד הקדושה וצד הטומאה שבו.²² חלומו של הבעש"ט על שיחתו עם המשיח בדבר מועד בואו, המסופר באיגרת הקודש, התבסס על תיאורי שיחות עם המשיח במסכת סנהדרין בתלמוד הבבלי ועל תיאור עלייתו של האר"י לעולמות עליונים מדי לילה, שם היה מדבר עם אליהו ועם המשיח.²³ חלומותיו של משה חיים לוצאטו, רמח"ל, היו מבוססים על גילוי מלאך מגיד, בדומה לחלומותיו של יוסף קארו, וחלומותיו של יעקב יצחק הורוויץ, החוזה מלובלין, צדיק חסידי שביקש לעצב דפוסים חדשים של הנהגה כריזמטית, היו מבוססים על גילוי המלאך המגיד של יוסף קארו בדבר הסיוע משמים שהובטח לו בהנהגתו.²⁴

החולם או החוזה שחלומותיו התקדשו במסורת, הוא זה שחלומותיו מפקיעים אותו מן הממשות המקובלת, או זה שמייחס לחלומותיו ולגילויי עולמו הפנימי משמעות מכרעת והופך אותם לבעלי משמעות לבני זמנו ולבאים אחריהם. החולם שחלומותיו השתמרו במסורת הכתובה הוא זה שבתודעתו היה מסוגל להעזי ולפרוץ גבולות, לחצות את מיצרי הארץ והשמים, לחצות את גבולות העבר וההווה והעתיד, לעתים באמצעות חזיון או חלום, לעתים באמצעות תחושת מגע בלתי אמצעי עם עולמות עליונים ולעתים בכוחה של הבנה עמוקה המקדימה את זמנה. החולם או החוזה הוא זה שיכול לגלם בהווייתו את תודעת המעבר בין העולמות, לבטא נסיקה ממצבים מוחשיים אל מחוזות דמיון שיש בהם תקווה,

נחמה ואפשרות קריאה אלטרנטיבית של המציאות – או זה החווה מעבר ממציאות אחת למציאות אחרת באמצעות חזון או חלום הניתנים לתרגום במילים. החולם המוהל בתודעתו את הארצי עם השמימי, את המוחשי והמופשט, את הזמני והנצחי, משנה את תפישת המציאות, שכן כוחו של חולם גדול שקוראים את טקסט המציאות לאורו של הטקסט הבדיוני שנגלה לו בחזונו. או שמפרשים את המציאות לאור החלום הכתוב שעיזב בעיני רוחו מתוך פירוקה של המציאות הקיימת וצירופה מחדש.

לחלומות ולחזיונות המיוצגים בספרות המיסטית, יש בדרך כלל משמעות החורגת מתחום הפרט, שכן החולם שחלמו נשתמר במסורת הוא זה שהעלה בתודעתו את משמעותה העמוקה של החוויה המשותפת לבני דורו, זה שהיטיב להביע את המצוקה או את הכיסופים, זה שעלה בידו למצוא לחזיונותיו מבע במילים. רבים מן החלומות שנשתמרו בספרות המיסטית אינם בעיקרם חלומות המוסבים על החולם עצמו, אלא דווקא חלומות החורגים, כביכול, מרשות היחיד לרשות הרבים, חלומות שנותנים ביטוי לחוויה בעלת משמעות רחבה או לציפייה בעלת משמעות משותפת, או חלומות שמכוחם קוראים מחדש את משמעות המציאות הנגלית לאורו של הטקסט הבדיוני של המציאות הסמויה מן העין שהעלה החוזה בעיני רוחו.

המכנה המשותף לרבים מן החיבורים, המבוססים על חלומות, הוא ניסיון פענוח סודה של המציאות הנסתרת מבעד למציאות הנגלית באמצעות רמזים הגלומים במסורת הנבואית או במסורת קבלית, או חשיפת סדריה, חוקיה ומעדיה של ממשות אחרת בעלת אופי אסכטולוגי ובעלת צביון משיחי באמצעות החלום. רבים מהחלומות עוסקים בתיאור המציאות השמימית כמשמרת ומנציחה הוויות שבטלו או כגונזת חוויות שייפרשו ויתגלו בזמן ובמרחב באחרית הימים. חלומות רבים עוסקים בתיאור סדרי זמנים של העידן המשיחי בעת הגאולה הקרובה ובאפיון של דמויות משיחיות בעת קץ. דפוסים אלה מתעצמים בסמיכות למאורעות היסטוריים דרמטיים. דומה שבעקבות חורבן, אבדן, גזירות וגירוש עולה יצירה חזיונית רחבה, שיש בה משום מטמורפוזה של המציאות והעמדתה בפרספקטיבה חדשה ויש בה משום פיצוי בעולם הרוח על שאבד בעולם החומר. לעיתים נראה שככל שהמציאות מיוסרת יותר החזיוניות גדולה יותר: חלומות רבי עוצמה מתרחשים בסמיכות למאורעות מכריעים, לציפיות גדולות או לשיברונות גדולים, ומבטאים

את הפער בין המציאות כפי שהיא לבין המציאות כפי שצריכה הייתה להיות בדמיונם של החוזים, או כפי שתהיה בעיני רוחם בעתיד הקרוב.

החולמים והחוזים או המיסטיקנים והמקובלים יוצרים ריאליה טקסטואלית על-זמנית, על ידי כך שהם הופכים ממשות טקסטית או טקסטואלית המעוגנת בעבר, לממשות חזיונית בהווה, האמורה לעצב את פני העתיד. כנגד חורבן ההיכל הארצי רואים הצופים במרכבה שבעה היכלות שמימיים, וכנגד כיליונה של עבודת הקודש במקדש רואים הם בחזונם את עבודת המלאכים הסדורה והערוכה במתכונת הפולחן הארצי בהיכלות עליונים. כנגד הכוהנים והלוויים מן המקדש הארצי שחולל וננטש, ראו בעלי מגילות מדבר יהודה בחזונם 'כוהני קורב', מלאכי קודש וכרובים משוררים במקדש השמימי הנצחי.²⁵ לעומת הגלות הנוראה בגירוש ספרד רואים החולמים בחזונם את הגאולה הקרבה, וכנגד כיליון הגופים במציאות הארצית רואים הם את גאולת הנשמות בגלגול במציאות השמימית.²⁶

כנגד החורבן והשכול, הגירוש והגלות, המתחוללים בממשות ההיסטורית – מתגלה לעיני החוזה או החולם משחק מראות מזהיר, שבו נחשפת המציאות בכמה אספקלריות בבת אחת, עד שאין לדעת מה הוא בדיון שבמציאות ומה היא מציאות שבכדיון. המציאות הנבראת בדמיונו של החולם או החזון המתואר בחלומו, אינם כפופים לחוקי הסתירה וההיפוך ואינם עומדים במבחן הסבירות או ההתנסות הממשית. הם עומדים במבחן הממשות החזיונית ובמבחן זיקתו של הבדיון למסורת טקסטואלית מקודשת שעוברת מטמורפוזה חזיונית. בחלומות ובחזיונות שהועלו על הכתב בספרות היהודית לתקופותיה יש משום התרסה כנגד שרירותה של המציאות ההיסטורית, כנגד סופיותה, אכזריותה וחד-משמעותה, ויש בהם ניסיון להבטיח ולאשש את רציפות קיומה של ממשות אחרת, מטא-היסטורית, שאין לתהפוכות המציאות החיצונית שליטה עליה. החלומות, המעלים ממשות חזיונית שבה נשמר סדר הדברים הנצחי מעבר לגבולות הזמן והמקום, הפכו למציאות טקסטואלית, והמציאות הטקסטואלית הפכה לממשות חזיונית שפרנסה את תפישת העולם של אלה שחיו במציאות הארצית, שכן חציית הגבולות בין עבר הווה ועתיד שמתיר החלום ואפשרות המעברים המורכבים בין דמויות בדיוניות והוויות ריאליות, בין ישויות על-זמניות וממשויות חזיוניות, בין הוויות מיתיות וחוויות מיסטיות, התירו לומר במרומוז, בלשון התמונות והסמלים, דברים שאי-אפשר היה לאמרם בגלוי במילים. החלומות והחזיונות השאירו פתח של תקווה בהווה קשה מנשוא, שמרו מרחבי קיום חזיוניים

החלום במחשבה המיסטית – חירות הפירוק והצירוף / רחל אליאור

שחרגו מגבולותיה של התנסות שרירותיות, העמידו ממשות בדיונית שנתפסה כבעלת אמיתות מוחלטת, ואפשרו חירות פירוש וראייה חדשה של פשר המציאות.

הערות

1. ראו: חנוך-א', **הספרים החיצוניים**, מהדורת א' כהנא, ח"א, ירושלים תרצ"ז, עמודים כט-קא; חנוך-ב, שם, עמודים קה-קמא; צוואת לוי, שם, עמודים קס-קע; היובלים, שם, עמוד רפה: **סינופסיס לספרות ההיכלות**, מהדורת פ' שפר ואחרים, טיבינגן 1981; **היכלות זוטרתי**, מהדורת רחל אליאור, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, מוסף א, ירושלים תשמ"ב, עמודים 22-37, עיינו שם, עמודים 60-62, לביטויים 'צפיית המרכבה' ו'כניסה לפרדס'.
2. ראו: **ספר הזוהר**, מהדורת ר' מרגליות, ירושלים תשכ"ד, ח"א, דפים קפג ע"א-קפד ע"א; והשוו: י' תשבי, **משנת הזוהר**, ירושלים, תשכ"א, ח"ב, עמודים קכה-קכט, קלו-קמד; על ספר המשיב ראו: ג' שלום, 'המגיד' של ר' יוסף טאיטאצאק והגילויים המיוחדים לו', **ספונות יא**, תשכ"ז-תשל"ח, (=ספר יוון א', תשכ"ח), עמודים מז-קיב; מ' אידל, 'עיונים בשיטת בעל ספר המשיב', **ספונות**, סדרה חדשה ספר שני, יז, ירושלים תשמ"ג, עמודים 185-266.
3. ראו: שלמה מולכו, **חית קנה**, מהדורת א"ז אשכולי, פריס תרצ"ח; **גליא רזא**, הוצאה ביקורתית, מהדורת רחל אליאור, (מפעלי המחקר של המכון למדעי היהדות, סדרת פרסומים: א), ירושלים תשמ"א, וראו שם עמודים טו-טז. הספר נכתב בשנת שי"ב (1552). עוד השוו חלומותיו של המחבר האנונימי בעל עבודת הקדש שכתב באיטליה בין השנים שכ"ד-שג"ז (1564-1567): ד' תמר, **מחקרים בתולדות היהודים בארץ ישראל ובאיטליה**, ירושלים תשל"ג, עמודים 20-38. לזיקה בין חלומות חזיונות והפצת הקבלה ראו: רחל אליאור, 'המאבק על מעמדה של הקבלה במאה הט"ז', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, א (א) (תשמ"א), עמודים 177-190.
לתפישת העולם הרווחת במאה הט"ז ראו: Stone, L., *The Past and Present Revisited*, London and New York 1987, pp. 121-153, 178-198; Thomas, K., *Religion and the Decline of Magic*, New York 1971, pp. 25-50, 177-211, 222-252.
4. ראו: יוסף קארו, **מגיד מישרים**, מהדורת י' בר-לבב, פתח תקווה תש"ן. יומנו של קארו משקף גילויים מהשנים רצ"ו-של"ב (1536-1572) והחלק הנדפס משקף רק חלק מהם. עיינו:

- Werblowsky, R. J., **Joseph Karo Lawyer and Mystic**, Philadelphia, 1980; רחל אליאור, "ר' יוסף קארו ור' ישראל בעש"ט: מטמורפוזת מיסטית, השראה קבלית והפנמה רוחנית", **תרביץ** סה, (תשנ"ו), עמ' 709-871; חיים ויטאל, **ספר החזיונות**, מהדורת א"ז אשכולי, ירושלים תשי"ד. עיקר הספר נכתב בשנים שס"ח-ש"ע, והשוו: ג' שלום, 'שטר ההתקשרות של תלמידי האר"י'. **ציון**, ח (ת"ש), עמודים 133-160; ורבובסקי, לעיל, עמודים 41, 182; ד' תמר, 'חלומותיו וחזיונותיו המשיחיים של ר' חיים ויטאל', **שלם** ד, ירושלים תשמ"ד, עמודים 211-229; אלעזר אזכרי, **מילי דשמיא**, מהדורת מ' פכטר, תל אביב תשנ"א.
5. ראו: **מאורעות צבי**, סיפור חלומות אשר נלקח [...] מן אגרת הרב יעקב ששפורטש שהיה בימי [...] שבתי צבי, חמ"ד תקצ"ד; ג' שלום, **חלומותיו של השבתאי מרדכי אשכנזי**, על דבר פנקס החלומות של ר' מרדכי אשכנזי, תלמידו של אברהם רוויגו, ליפסיה תרצ"ח; הנ"ל, **שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו**, כרך א-ב, תל אביב תשי"ז, ח"א, עמודים 161-162, 338-353, ח"ב, 714-728 וראו במפתח בעמוד 820 בערך "גילויים וגילוי אליהו".
6. ראו: ר' **משה חיים לוצאטו ובני דורו**, **אוסף אגרות ותעודות**, מהדורת ש' גינצבורג, תל אביב תרצ"ז, עמודים יח-יט, לח, סט, תז; והשוו: י' תשבי, 'רשימות חוויתיות וחזיונות של ר' משה דוד ואלי המשיח המיועד בחבורת רמח"ל', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, ט, (תש"ן), עמודים 441-472.
7. ראו: ישראל בעש"ט, 'אגרת עליית הנשמה', **שבחי הבעש"ט**, מהדורת י' מונדשיין, ירושלים תשמ"ב, עמודים 229-238; השוו ג' שלום, 'דמותו ההיסטורית של הבעש"ט', **דברים בגו**, (א' שפירא, עורך), תל אביב תשל"ו, עמוד 302 (ראו שם, עמוד 294).
8. ראו: רחל אליאור, 'נתן אדלר והעדה החסידית בפרנקפורט', **ציון**, נט (שתנ"ד), עמודים 59-62; **על דברי האדון** ראו: ג' שלום, 'מצווה הבאה בעבירה', **כנסת ב** (תרצ"ז) עמודים 347-392; המאמר מכונס גם בתוך: שלום, **מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה**, ירושלים תשל"ד. על גילויים וחלומות שהיו כרוכים בתנועה השבתאית והפרנקיסטית השוו: א' קרויזהאר, **פראנק ועדתו**, תרגם נ' סוקולוב, ורשה תרנ"ו. על חלומותיו של יעקב פראנק ראו: **הכרוניקה – תעודה לתולדות יעקב**

החלום במחשבה המיסטית – חירות הפירוק והצירוף / רחל אליאור

פראנק ותנועתו, מהדורת ה' לוין, ירושלים תשמ"ד. ראו: רחל אליאור, "ספר דברי האדון ליעקב פראנק", בתוך: **החלום ושברו, התנועה השבתאית ושלוחותיה**, (עורכת), ר' אליאור, ירושלים תשס"א, עמ' 471--548;

יצחק יהודה יחיאל ספרין מקמרנא, **מגילת סתרים**, מהדורת נ' בן מנחם, ירושלים תש"ד. צדוק הכהן, **רסיסי לילה**, ונלווה אליו קונטרס **דברי חלומות**, לובלין תרס"ג. בנימין בן שלמה, **מזבח בנימין**, קצת חלומותי עם פתרונם על הגאולה, ירושלים תרס"ב.

עוד ראו חיבורים שונים על חלומות ופתרונם מקהילות שונות ברחבי העולם היהודי: שלמה אלמולי, **ספר האחלמה** [...] ענין פתרון חלומות, קיצור מספר פתרון חלומות, שלוניקי תרי"ג; הנ"ל, **פתרון חלומות**, בגדד תרצ"ג.

9. על תפישת החלום בעולם העתיק ראו: Dodds, E. R., **The Greeks and the Irrational**, University of California Press, 1951

Mishlove, J., **Roots of Consciousness**, New York, 1975, pp. 102-134.

11. בבלי, חגיגה ה' ע"ב; השו"א א"א אורבך, **חז"ל-פרקי אמונות ודעות**, ירושלים תשל"ו, עמודים 151-150.

12. זוהר, ח"א, דפים קפג ע"א-קפד ע"ב.

13. גליא רזא, (הערה 3 לעיל), עמוד טז.

14. השו"א: Collins, J. J., **The Apocalyptic Imagination**, New York, 1987, pp. 1-32.

15. ראו: י' כ"ץ, **מסורת ומשבר**, ירושלים תשכ"ז, עמודים 18-11.

16. ראו: ז' פרויד, **פשר החלומות**, תל אביב תשכ"ז, ח"א, עמודים 91, 255, 258.

17. ראו: רחל אליאור, 'מיסטיקה מאגיה ואנגלולוגיה – תורת המלאכים בספרות ההיכלות', בתוך: **מנחה לשרה, מחקרים בפילוסופיה יהודית ובקבלה**, (עורכים מ' אידל, ד' דימנט, ש' רוזנברג), ירושלים תשנ"ד, עמודים 34-31.

18. ראו: Newsom, C., **4Q Serek Shirot Olat Hassabat (the Qumran Angelic Liturgy)** Harvard 1982, idem, **Songs of the Sabbath Sacrifice: A critical Edition**, Atlanta, 1985

19. ראו: רחל אליאור, 'בין ההיכל הארצי להיכלות השמימיים: התפילה ושירת הקודש בספרות ההיכלות וזיקתן למסורות הקשורות במקדש'. **תרביץ**, סד (תשנ"ה), עמ' 380--341
20. ראו: אשכולי, (לעיל הערה 3), מבוא, והשווה הנ"ל, **התנועות המשיחיות בישראל** ירושלים, תשמ"ח, עמ' 387-420.
21. ראו: רחל אליאור, 'תורת הגלגול בספר גליא רזא', **מחקרי ירושלים במחשבת ישראל**, ג (תשמ"ד; ספר תשבי), עמודים 207-239.
22. ראו: ורבובסקי, הערה 4 לעיל. רחל אליאור, "ר' יוסף קארו ור' ישראל בעש"ט: מטמורפוזה מיסטית, השראה קבלית והפנמה רוחנית", **תרביץ** סה, (תשנ"ו), עמ' 709-871;
23. אגרת הקודש, הערה 7 לעיל.
24. ראו: רחל אליאור, 'בין ה'יש' ל'אין' – עיון בתורת הצדיק של ר' יעקב יצחק החוזה מלובלין, בתוך: **צדיקים ואנשי מעשה – מחקרים בחסידות פולין**, עורכים ר' אליאור, י' ברטל, ח' שמרוק, ירושלים תשנ"ד, עמודים 167-218 ובייחוד עמודים 189-190.
25. ראו: ניוסם, הערה 18 לעיל.
26. ראו: הערה 21 לעיל.